

VICTOR CIRIMPEI

Institutul de Filologie
(Chișinău)

**DIMITRIE CANTEMIR: PLAIUL NATAL
ȘI DATINILE SALE**

Marea greșeală a lui Dimitrie Cantemir-domnul Moldovei a fost încheierea alianței Țării Moldovei cu Rusia (Eminescu avea să o numească „alianța nefericitului Cantemir cu Petru cel Mare” [1, p. 302]). Această convenție statală era contrară chibzuitei povește de puțin peste 250 de ani, dar încă pe deplin valabilă, a distinsului voievod moldovean Ștefan cel Mare, conform căreia: de nu vor mai fi în stare moldovenii să își apere țara cu propriile forțe armate, să nu o supună, ca protectorat, vreunei alte puteri decât imperiului turcesc, pentru că, deși de altă credință religioasă, turcii erau mai înțelepți și mai puternici decât creștinii marilor state din apropiere [2, p. 272-273].

De marea greșeală comisă Cantemir avea să-și dea seama la foarte scurtă vreme după semnarea numitei alianțe, odată cu pierderea de către ruși a bătăliei la Stănilești, pe dreapta Prutului, în iulie 1711; concomitent Cantemir pierzând scaunul de domnie, demnitate pe care, de nu făcea alianță cu rușii, o ar fi avut încă mulți ani înainte, el, conducătorul Moldovei, fiind în viziunea turcilor „unul de-ai lor” [3, p. 16], un Cantemir-oglu din vița lui Chan-Temur [2, p. 539]; și, am adăuga, demnitatea aceasta putea fi nu doar moldavă, ci una moldoveană și munteană.

Autoexilat în Rusia țaristă, Dimitrie Cantemir ne-a lăsat rînduri pline de mîndrie și admirație pentru scumpa și frumoasa țară, din care a fost nevoit să plece, scriind cu „dragostea [...] ce o avea, cum singur mărturisește] pentru patria noastră” [4, p. 124]. Cu drag și nostalgie avea să remarce: „Pe cînd ședeam în Moldova [...]” [4, p. 17], „la noi în Moldova” [4, p. 138], atenționînd și asupra veridicității descrierilor sale: „vreau să povestesc [...] ceva ce-am văzut eu însumi în [...] patrie” [4, p. 141], „cum am văzut cu ochii mei [...], am văzut [...] cînd părintele meu Constantin Cantemir era domnul Moldovei” [5, p. 53-54], „cercetările pe care le-am făcut adeseori, cu băgare de seamă” [4, p. 27].

Din rîndurile scrise de Cantemir în Rusia, străină și rece inimii sale, palpită cald-afectuos o mare dragoste și întemeiată mîndrie pentru calitățile deosebite ale scumpei lui patrii dintre munții Carpați și rîul Nistru: „Îmi aduc aminte, [...] că la noi sînt trei feluri de oi: oile de munte, oile de Soroca și oile sălbaticice de pădure” [4, p. 39]; „Pe amîndouă malurile Nistrului se văd uneori bivoli sălbatici” [4, p. 40]; povestește „nefericitul Cantemir” pentru lumea străină, de pretutindeni, despre patria sa – țară frumoasă și bogată, cu feerii montane, codri de stejari, slăvite cetăți și bravi oșteni, rîuri cu insule-ostroave ca din rai, lacuri bogate în pește, ape lecuitoare de orice boală, vinuri delicate. Dorind să-și prezinte patria cititorilor de alte etnii, Cantemir o descrie obiectiv și bine documentat, afirmînd cu mîndrie că: „Nu se poate afla nicăieri în vreo altă țară, cît Moldova de mică, atîtea ape și natura împodobită cu asemenea locuri minunate ca aici” [4, p. 16]. Prin urmare, pe un spațiu geografic restrîns – mulțime de rîuri, lacuri, minunate podoabe naturale și alte structuri proprii, native, cum nu are așa ceva vreo țară „cît Moldova de mică”.

Parcurgînd filele monografiei *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, pe lîngă bogatul volum de informații prețioase, impresionează declarația autorului ei privind felul său de rezolvare a ecuației *scriere de bun patriot și scriere de cercetător obiectiv*: „iubirea de țară mă îndeamnă și-mi poruncește să laud neamul în care m-am născut și să pun în bună lumină pe locuitorii acestui pămînt de unde mă trag; pe de altă parte, iubirea

de adevăr se opune și mă împiedică a lăuda lucruri pe care dreapta judecată mă îndeamnă să le critic” (conform originalului latin: „amor patriae instat jubetque eam gentem laudibus efferre, in qua nati sumus, eiusque terrae colonos commendare, quae nobis originem dedit: at obsistit vicissim veritatis studium, prohibetque ea praedicare, quae reprehendenda recta ratio suaderet”) [5, p. 308, 309], aceste critici nelipsind, bineînțeles, pe parcurs (Prutul avînd „apa cea mai ușoară și mai sănătoasă, cu toate că este cam turbure” [4, p. 17], Nistrul „are o apă foarte limpede, dar [...] foarte vătămătoare sănătății omului” [idem], moldovenii au fire neastatornică, nu iubesc învățătura ș.a. [4, p. 124-126]).

Cu gîndu-i la munții, codrii și oștenii Moldovei, remarca: „Cel mai înalt dintre munți este Ceahlăul, [...] așezat în părțile *Neamțului*, nu departe de izvorul *Tazlăului*, [...] mijlocul lui e acoperit de zăpezi veșnice; pe vârful lui însă nu se zărește pic de nea, fiindcă pare să fie deasupra norilor de zăpadă [la înălțimea de 1907 metri – *n. n.* ... și] pe timp senin [...] poate fi zărit de la Cetatea Albă” [4, p. 16], la distanță de circa 350 kilometri. În ceea ce privește codrii: „Cu *păduri* Moldova este dăruită din belșug, atît cu lemn de lucru, cît și cu lemn de foc și pomi cu roadă. Lucrătorii de corăbii caută mai cu seamă stejarul moldovenesc și-l laudă ca fiind cel mai bun pentru nave și cel mai tare împotriva carilor. [...] Doi codri de stejar mai [...] vestiți în Moldova: codrul Cotnarilor și al Tigheciului. [...] Acesta din urmă a fost cea mai puternică pavază împotriva [...] celor care au atacat deseori [Moldova], dar n-au putut-o lua niciodată; copacii sînt foarte înalți și atît de deși, încît un drumeț nu-l poate străbate cu piciorul decît pe poteci cunoscute numai de locuitorii țării. Înainte vreme se numărau aici peste douăsprezece mii de locuitori, care erau cei mai viteji oșteni din toată Moldova” [4, p. 37-38].

Dintre fortărețele, apărătoare de invazii dușmane, cetatea *Neamțul* este „așezată pe rîul cu același nume, [...] zidită pe un munte foarte înalt și e atît de întărit din fire, încît pare să înfrunte orice atac vrăjmaș” [4, p. 28]; „*Hotin*, o cetate pe Nistru [...] Se numără printre cele mai vechi cetăți ale Moldovei. [...] cea mai frumoasă și cea mai tare dintre cetățile Moldovei” [4, p. 26], „pe timpul meu, atenționează Cantemir, cu fortificațiuni făcute după sistema modernă” [2, p. 369]; „pe Nistru [e și cetatea Soroca], mică, dar foarte întărită [...], înălțată pe loc pietros [...], numai stîncă [...] și cu neputință de săpat [pentru atacatori,] cu pereți de piatră arsă [...]. Are un zid în patru colțuri, foarte tare, apărat de turnuri înalte și este clădit din piatră de cremene ce se găsește din belșug pe colinele dimprejur” [4, p. 26; 6, p. 211; 2, p. 274, 657].

A scris Cantemir și despre „zidurile părăginite ale unei cetăți foarte vechi de pe malul Nistrului, numită azi [în vremea învățatului – *n. n.*] *Tatar Punar* [Nu ar trebui confundată cu localitatea actuală Tatarbunar, care, deși asemănătoare la nume, nu e situată „pe malul Nistrului”, ci pe la mijlocul distanței dintre gura Prutului și cea a Nistrului, aproape de țărmul Mării Negre...]. Aceasta se află pe o stîncă înaltă, la poalele căreia fișnește un izvor cu apă foarte limpede” [4, p. 30]; „cetatea *Orhei*, așezată pe rîul *Răut* [...] nu e prea mare, dar cu toate acestea e frumoasă și are cu prisosință tot ce este trebuitor vieții omului. [Tot acolo,] pe malul dinspre apus al lacului [Orheiului], în mijlocul codrilor deși, se văd urmele unei cetăți vechi, numită de locuitori *Orheiul Vechi*. Judecînd după așezarea ei, pare să fie [...] din vechea Dacie” [4, p. 25-26].*

Își va aminti Cantemir cum în vara anului 1692, la vîrsta-i de 19 ani, împreună cu tatăl său, Constantin-vodă, s-a aflat pe meleagurile Moldovei din stînga Prutului, poposind la Orhei, urmărind apoi, la Soroca, timp de 30 de zile, o luptă a turcilor cu leșii pentru cetatea de acolo.

Nu avem, din păcate, vreun monument al Marelui CANTEMIR nici la Orhei, nici la Soroca.

* Opinia confirmată astăzi de arheologi – a se consulta: Ion G. Hîncu, *Străvechi monumente din Republica Moldova*, Chișinău, 1996; I. Niculiță, A. Zanoci, S. Teodor, *Butuceni. Monografie arheologică*, București, 2002.

Dintre *podoabele* acvatice: „Prutul [...] are apa cea mai ușoară și mai sănătoasă [...], a Nistrului –] grea și vătămătoare sănătății omului. [...] Pe când ședeam în Moldova am făcut o încercare [experiență] și am găsit că o cantitate de o sută de dramuri [323 g, de apă din Prut] este mai ușoară cu treizeci de dramuri [96,9 g] decât aceeași cantitate de apă luată din alte râuri. [...] Totodată] se crede că în apele Prutului sînt destule leacuri împotriva tuturor bolilor” [4, p. 17, 20]. „Răutul [...] face o baltă la Orhei [... –] *Lacul Orheiului* [...] și, în mijlocul acesteia [a bălții], un ostróv foarte plăcut [...], ostróvul minunat din acest lac, [...] unde s-a sădit viță de vie, de soi foarte bun și pomi cu roadă de tot felul” [4, p. 18, 19, 26]; „*Bacăul*, un tîrgușor așezat pe un ostróv din râul Bistrița, vestit pentru belșugul în mere și alte poame” [4, p. 28]; „*Lacul Dorohoiului* [...] trebuie să fie pomenit pentru belșugul de pește” [4, p. 19].

„Cel [...] mai vestit dintre toate [lacurile Moldovei] este *Lacul lui Ovidiu*, așezat lângă Akerman [Cetea Albă ...] în Basarabia, cunoscut mai cu seamă din pricina numelui său, fiindcă se zice că acolo a fost surghiunit [...] vestitul poet roman Ovidius” [4, p. 19], acest fapt constituind, în opinia lui Cantemir, un deosebit motiv de mîndrie națională pentru moldovenii ai descendenței ai viței romane.

Dimitrie Cantemir, „inamic de moarte al beției” [2, p. 806], aprecia calitățile înalte ale unui vin moldovenesc din vremea sa, dedicîndu-i următoarele fraze: „Vinul cel mai ales este cel de Cotnari, un tîrgușor în părțile Hîrlăului [...], tîrgușor vestit [...] prin viile lui neîntrecute, ce stau în fruntea celorlalte. Cîrmuirea [tîrgușorului ...] este dată în seama *marei paharnic*, care toarnă în pahar domnului. [...] Vinul de Cotnari are o culoare cu totul deosebită, pe care n-o găsești la alte vinuri [...] este verzui și, cu cît îmbătrînește, cu atît culoarea lui se face mai verde. [...] Vinul dat] este mai ales și mai bun decât alte vinuri evropenești” [4, p. 27, 37].

În continuare, Cantemir enumeră în ordinea descrescîndă a calității și celelalte vinuri bune, de laudă ale Moldovei, cinci la număr: vinul de Huși, de Odobești, cel de Nicorești, Grecești și „cel pe care îl dau viile Costeștilor”; deși, adaugă el, „vii destul de bune” au și „creștinii care locuiesc în părțile Chilie și Ismailului” printre ne-creștinii turci, „care [după legea religiei lor] se scîrbesc de vin” [4, p. 37].

Cu drag și nostalgie își amintește Cantemir de multe alte locuri ale dragii sale patrii. Scrie și despre cetățile Tighina / Bender, Smila / Smil / Ismail, Reni, Chilia; îi apare în minte „ținutul Cernăuților, care se întinde de-a lungul hotarului dinspre Polonia. Cel mai de seamă tîrg din acest ținut, remarcă autorul, este Cernăuți, așezat pe malul de miazănoapte al Prutului” [4, p. 27]; nu-i scăpă din memorie nici „Chișinăul, un tîrgușor de mai mică însemnătate” în vremea sa, „așezat pe râul Bîcul” [4, p. 25].

Pomenit fiind râul Bîc (astăzi un rîuleț neînsemnat), Cantemir găsește potrivit să se refere la o interesantă legendă mitologică, pe care o cunoștea din popor, despre cheile de încuiere a Bîcului; eruditul autor stăruind arheologic asupra unui aliniament curios de pietroaie, al căror lanț „se întinde peste Nistru pînă în Crimeia”: „La mică depărtare [de Chișinău] se zărește un șir de pietre foarte mari, așezat în linie dreaptă în așa chip, de parcă ar fi fost puse înadins acolo de mîna omului; numai că atît mărimea însăși a pietrelor, cît și lungimea șirului lor, nu ne îngăduie să credem așa ceva. Căci unele dintre ele sînt în patru colțuri, lungi de trei pînă la patru coți [între 1,911 m și 2,548 m], iar șirul lor se întinde peste Nistru pînă în Crimeia. În graiul țării, acestea poartă numele de *Cheile Bîcului*” [4, p. 25].

Datorită lucrării *Descrierea Moldovei* cititorul contemporan sesizează că datinile, obiceiurile și credințele românilor de la început de mileniu III sînt în fond aceleași care au fost și trei sute de ani în urmă, aproximativ aceleași la nuntă și înmormîntare, la petrecerile ritualice de vară și de iarnă; aceleași datini, obiceiuri și credințe-eresuri dăinuind peste secole cu fireștile amprente ale timpului.

Din aceeași lucrare aflăm diferite legende – ale movilei Răbîia, Cheilor Bîcului, Ieșilor; despre Dumbrăvile Roșii, oile cu o coastă mai mult ca celelalte (în ținutul Soroca), porcii cu copita nedespăcată, ca la cai (în ținutul Orhei); anecdota întrecerii la băut vin, a unui moldovean cu un muntean, pe podul de pe râul Milcov, în Focșani; despre lecuirea ocultă de mușcătură de șarpe a unui cal și de rîie – a unui grajd întreg de cai; tot acolo sînt oferite cititorilor prețioase informații referitoare la un mare număr de actanți mitologici în diverse medii de viață: Ursitele, Frumoasele, Joimărițele, Dzîna, Stahia, Striga, Zburătorul, Tricoliciul, Călușarii, Doina, Turca, Miazănoaptea, Drăgaica, Păpălugă etc.

Descrierea spectacolului magic al *Călușarilor*, de exemplu, „cu încărcătura sa de mesaj mitic arhaic” [7, p. 109], este una amplă, amănunțită și rarismă-unică în istoria consemnării fenomenelor străvechi ale culturii populare, spectacolul reprezentînd un dans „plin de eres, observa Cantemir, care trebuie alcătuit dintr-un număr fără soț de dansatori – șapte, nouă [...] unsprezece. Aceștia se cheamă «Călușeri» [sau «Căluceni»] și se adună o dată pe an, îmbrăcați în veșminte femeiești: capul și-l încing cu o cunună împletită din frunze de pelin [...] cu alte flori, glasul și-l preface ca de femeie, și, ca să nu poată fi recunoscuți, își acoperă fața cu o pînză albă.

Cu toții, ei poartă în mîini săbii goale, cu care orice poporan ar cuteza să le înlătore acoperămîntul de pe față, ar fi străpuns pe dată. Căci acesta-i privilegiul pe care li l-a îngăduit obiceiul din vechi, astfel că nici la judecată ei n-ar putea, din această pricină, să fie învinuiți de omor.

Căpetenia cetei se numește [... «Stareța»], al doilea – «Primicer[ul]» [sau «Muta»], a cărui treabă e să afle ce fel de joc vrea [... «Stareța»] să se facă și să li-l arate soților, pe ascuns, astfel ca poporul să nu audă numele jocului, mai înainte de a-l vedea cu ochii. Căci ei au mai mult de o sută de felurite [...] motive coregrafice] și de jocuri alcătuite după ele; nu puține atît de meșteșugite, încît cei care joacă [par ...] de-abia [...] a atinge pămîntul, ci doar a zbura prin aer.

Astfel, vreme de [...] zece zile care se află la mijloc între sărbătorile [Înălțarea] lui Iisus Hristos și a Cincizecimii [Rusaliilor], ei se străduie și trudesesc neîncetat, și străbat toate tîrgurile și satele jucînd și alergînd. În tot timpul acela ei nu dorm niciodată decît sub acoperămîntul unei biserici, și cred că, de-ar fi să se culce în altă parte, ar fi năpădiți, pe dată, de Iele, pe care le numesc «Frumoasele».

Apoi, dacă vreo ceată de «Călușari» dă, pe drum, peste o alta, au, amîndouă, a se lupta: cei înfrînți le fac cale biruitorilor, și, căzînd la învoieli de pace, trebuie să [...] se mărturisească [recunoască] celeilalte cete mai prejos, vreme de nouă ani. Dacă, într-o atare luptă, cade cineva ucis, nu-i loc pentru nici o judecată, nici măcar judele nu cercetează cine a fost acela.

[Cel care] a fost, o dată, primit într-o atare ceată, trebuie, vreme de nouă ani, să umble cu ea, în fiecare an: de se va lăsa să facă așa, se spune că va fi bîntuit de duhul rău și muncit de «Frumoase».

Norodul cel superstițios le atribuie lor puterea de a alunga bolile cronice. Iar tămăduirea se face astfel: După ce bolnavul s-a așternut la pămînt, ei își încep jocul, și, la un anume loc al descîntecului, îl calcă, pe rînd, pe cel ce zace, din cap și pînă la călcîie, iar, la urmă, îi șoptesc anumite vorbe, cu grijă ticluite, la ureche, și poruncesc să-i iasă boala. Odată ce vor fi repetat asta de trei ori, vreme de trei zile, cel mai adesea, reușita împlinește nădejdea, iar bolile cele mai grele, care-și bătuseră joc de meșteșugul celor mai iscușiți medici, vor fi astfel alungate fără mare trudă. Atît de multe poate credința, chiar și în eres” [8, p. 305-307]. (Text în traducere din latină de Dan Slușanschi.)

Așadar, șapte, nouă sau unsprezece bărbați tineri, mascați femeiește: fețele, îmbrăcămîntea, numele și vorbirea, avînd însă acțiuni deloc feminine, cu săbii gata pentru apărare; o astfel de ceată, odată constituită, execută anual jocuri culturale misterioase, cu figuri de mare virtuozitate, timp de nouă ani la rînd, în decurs de cîte zece zile premergătoare

sărbătorii de origine precreștină (păgînă) a Rusaliilor, mai avînd și posibilitatea leucirii, poate mai mult sugestiv, a unor maladii.

De mare importanță este presupunerea lui D. Cantemir că unii dintre actanții mitologici, enumerați în *Descrierea Moldovei*, evocă urme ale credinței religioase a dacilor ca vechi strămoși, de pînă la romani, ai românilor – credinței în caracterul divin păgîn al unor figuri obscure ca Doina, Drăgaica, Turca, Păpălugă / Paparuda etc.

În romanul istoric *Viața lui Constantin Cantemir* este descrisă emoționant, pe un mare spațiu, legendara poveste a faimosului haiduc Burlă; tot acolo – două schițe comice în stilul burlescului folcloric: spaima trasă de un comandant militar turc din cauza unei iepure de cîmp (1) și lecuirea de dizenterie a unui musulman, comandant al armatei turcești, de un călugăr creștin (2); de asemenea, povestea și textul unei strigături satirice despre Constantin-vodă Cantemir, la 1691, alcătuită și zisă defectuos românește, la o petrecere de campanie, de către oștenii regelui polon Jan Sobieski: „Constantine, / fugi bine – / nici ai casă, / nici masă, / nici dragă jupîneasă”. Putea fi vorba de o compunere în felul: „Constantine, Constantine, / bine-ar fi să fugi mai bine – / n-ai nici casă, / n-ai nici masă; / nici pe draga jupîneasă” (aceasta murise „din voia sorții, de mult”, va explica autorul *Vieții lui Constantin Cantemir*) [6, p. 121].

O elaborare istorico-filologică referitoare la continuitatea etnică de secole a poporului român, lucrare scrisă românește, în primul rînd pentru români, cu multe note și paranteze de caracter etno-folcloric, este *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Din această lucrare deducem, spre exemplu, că pe vremea scrierii ei se cîntau în popor colinde cu arhaica zicere *Ler*: „în colindele Anului Nou, și astăzi, scria Cantemir, [...] pomenesc: *Ler Aler Domnul*”; adresare culturală cu același *Ler*, incert ca origine,* cîntat în ziua de Crăciun, la începutul noului an solar (dar și pe peste două săptămîni, „pe vechi”), auzim în multe localități românești și în secolul XXI.

Din *Hronic*... desprindem o prețioasă informație despre posibilă existență a unui cîntec popular, poate a unei balade, pare-se de coloratură istorică, de pînă la 1530, cu primul vers: „La vad la Oblucița”: „din pomenirea moșilor-strămoșilor, scrie Cantemir, auzim, precum unde acmu iaste Oblucița (căriia turcii îi dzic Isaccea) să să fie chemat *Vadul Dunării*, [...] căci acolo pod fiind, să chema vad, de unde și acmu «La vad la Oblucița» a dzice s-au obiciuit din bătrîni; încă și în cîntecele prostești [simple, ale țăranilor], pe la domnia lui Petru-vodă [Rareș], vadul Obluciții să pomenéște” [9, p. 240].

Nelipsite sînt în această lucrare, dar și în alte opere cantemirene, parimiile folclorice românești, despre care vom trata mai jos; avem în *Hronic*... informații cu privire la specificul etnic al aromânilor, inclusiv originea poreclei de *çoțovlahi* / *cuțovlahi* ai celor din Grecia și Macedonia. În *Istoria moldo-vlahică*, o lucrare de pînă la *Hronic*..., venind vorba despre tradițiile aromânilor, Cantemir-patriotul remarcă un semnificativ detaliu etno-sociologic: ei „își țin foarte strîns cununile, fără să-și dea ficele după soți de alt neam și fără să ia pentru fiii lor soții străine, și păzesc cu grijă obiceiurile cele de obște la români încă din vechi, precum și celelalte datini ale neamului” [10, p. 427].

În stil de blestem creionează Cantemir, în repetate rînduri, pentru *Hronicul vechimei* [...], stigmatizarea falsificatorilor de adevăr istoric, acestora (un singur exemplu) „după ce le va pieri numele cu sunet, [...] nici locul să nu li se mai afle” [9, p. 447]; sau, pentru *Istoria ieroglifică*, anumite acțiuni și situații ale personajelor acestui pamflet istorico-literar (doar un crîmpei dintr-o îndelungă prezentare, în stil de blestem și descîntec răuvoitor pentru circumstanțele complicate în care urma să se afle Inorogul): „Lăcașele Inorogului, pășunele, grădinile – cernească-să, pălească-să, veștejască-să; nu înflorească, nu înverzască, nici să odrăslească, și pre domnul lor cu jele, pre stăpînul lor, negrele, suspinînd, tînguind,

* O ipoteză, în acet sens, am expus-o în articolul *Lel / Ler ca posibilă zeitățe indo-europeană traco-iliro-celtă*, vezi culegerea „Simpozionul *Perenitatea creației populare și contemporaneitatea (IV)*”, Chișinău, 2006, p. 51-56.

nencetat să pomenească ochiuri de cucuoară; voi, limpezi izvoară, a izvorî vă părășiți și-n amar vă primeniți! Gliganul sălbatec – vieriu și în livezile lui, ursul – ușieriu să să facă. În grădini – tîrvește, în pomăt – bătește să să prefacă. Clătească-să ceriul, tremure pămîntul, aerul – trăsnet, nuării – plesnet; potop de holbură, întunec de negură vîntul să aducă. Soarele zimții să-și râteze, luna siindu-să, să să rușinedze; stelele nu scînteedze, nici Galacteea să luminedze [...]” [11, p. 295].

Multe sînt proverbele, zicătorile și frazeologismele folclorice românești, incluse de Cantemir în scrierile sale; preponderent, cu devieri de la structura și textul zicerii populare, în mai puține cazuri, forme neschimbate, așa cum circulau în graiul viu al poporului. Și unele, și altele nuanțînd estetic mesajul operei, sînt pilde ce ilustrează dănuirea pe parcurs de cel puțin trei secole a frumoaselor vorbe din moși-strămoși.

Din *Istoria ieroglifică*, operă elaborată în limba națională a personajelor sale, munteni și moldoveni, desprindem expresii pe care le putem auzi și în secolul XXI: „de-a fir-a-păr”, „cu o falcă-n ceriu și cu alta în pămînt”, „de oi grăi – oi muri, de oi tăcea – oi plesni”, „unii seamănă și alții seceră”, „cine face, face-i-să”, „Rar mincinos nelăudăros”, „lăcomia își vinde neamul și moșia” [conform ediției de la Chișinău, 1973]. De origine folclorică, deși mai puțin caracteristice mediului oral contemporan, prezente în aceeași operă, sînt expresiile: „Scînteia amnariului, până a nu să stinge, iască aprinde”, „lacomul și sătul flămînd este”, „clevele rele strică obiceiurile bune”, „pre cela ce-l mușcă șarpele, și de șopîrlă se ferește”, „pentru găina de mîne oul de astăzi lasă”, „cine nu va să frămînte, toată dzua cerne”. În colecția-tezaur de paremiologie românească, alcătuită de Iuliu Zanne, parimiei de la urmă (cu frămîntatul și cernutul), asemănătoare ca idee, dar evoluată ca orizont cultural, îi aflăm varianta: „Cine nu vrea să scrie cu condeiul, să scrie cu furcoiul” [12, vol. V, p. 584]; pentru proverbul „leneșul mai mult aleargă și scumpul [zgîrcitul] mai mult păgubește” din *Istoria ieroglifică*, în colecția Zanne aflăm: „Scumpul mai mult păgubește și leneșul mai mult aleargă” [12, vol. VII, p. 712]. Rar întîlnită astăzi, folosită în *Istoria ieroglifică*, este zicala: „de multe ori ce nu biruiește omul, biruiește popul”.

Nerefăcute structural în *Istorie*... sînt proverbe pe care nu le mai auzim: 1) „Sara ghigariu, dimineța – spătariu”, din anturaj medieval boieresc, de curte, cu inexistenta astăzi funcție de spătar și 2) „nevinovăția unuia oțapoc stă în ochiul altuia” (cu arhaicul, pare-se un regionalism, *oțapoc* – mustață aspră-rugoasă a spicului cerealier).

Tot acolo, parimii folclorice cu anumite schimbări ale zicerii originare, fie variante: „Ce au sămănat, aceea să seceră” (este forma ușor schimbată a unui proverb care începe cu „Cine samănă...”, de ex., la Zanne: „Cine samănă răutăți, spini culege” [12, vol. IX, p. 527]); „Ce ș-au așternut, pre aceia să se culce” (este adaptarea bine cunoscutului proverb „Cum îți vei așterne, așa vei dormi”), „În groapa căreia singur au săpat, într-aciași singuri au cădzut” [12, vol. I, p. 191] (corespunde popularului „Cine sapă groapa altuia, cade el într-însa”).

Alte parimii cu forma originară puțin schimbată: „Nici o piatră neclătită n-am lăsat [a nu lăsa piatră pe piatră]”, „Ca peștele pe uscat mă izbiiam”, „Capul în poale luîndu-și”, „Îndesară, cînd dzua cu noaptea să îngîină”, „Teie de curmeie lega”, „Cuvinte de miere amestecate cu fier” și „În gură miere zămîntește [mestecă] iară în piept otravă dospește”, „Soarele cu degetul a astupa nevoindu-mă”, „Picătura cea mai de pre urmă vasul îneacă”, „Mare scrișnetul roatelor astupă voroava căraușilor”, „Acelui vrăjitoriu bobii nu-i prea îmblă”, „Neghina din grîu și bobul din madzire să aleagă”, „Capul minciunii deasupra tingirii vicleșugului”, „Nu toată pasirea zburătoare să mănîncă”, „Lupul părul după vreme își schimbă, iară din firea lui nu iese” etc.

La una și aceeași parimie populară D. Cantemir apelează, pe parcursul *Istoriei ieroglifice*, de două și chiar de trei ori. Astfel, în locuri diferite, variat expusă, este parimia cu țințarul și armăsarul: „Țințariul să face armăsar” și „Pe armăsarul îl întoarsă în

țințariu”, cea cu ac de cojoc: „Voi afla ac de cojocul lui” și „Avem noi ac de cojocul lor”; cea despre nebunul care, fie că prăvale o piatră pe pantă (un caz), fie că aruncă „o pietricea în fundul mării” (alt caz), este opus posibilităților a „o mie de înțe(ă)lepti”: „Piatra din deal răsturnată, pre carea un nebun cu piciorul poate a o prăvăli și o mie de înțelepti a o opri nu o pot” și „Un nebun o pietricea în fundul mării aruncă, pre care o mie de înțelepti să o scoată vrédnici nu sînt”.

Pentru situații contextuale diferite, în trei locuri – parimia folclorică despre luarea / apucarea cu mîna a șarpelui, semnificînd expunerea cuiva primejdiei la îndeplinirea unei misiuni: 1) „Cu mîna altuia șérpele din bortă să scoți ai vrut”, 2) „Cu mîna altuia șérpele din bortă gîndi să scoată” și 3) „Cu mîna altuia șearpele din bortă să scoată”. Mai departe, peste vreo 20 de pagini, autorul *Istoriei*... revine la parimia dată, unde are a zice că personajul Corbul „cu mîna altuia șérpele din bortă a scoate siliia”. Pentru a colora poetic ideea că ce e minuscul și puțin crescut neapărat se face mare (dezvoltat, considerabil), autorul apelează la parimiile: „Aluatul mic într-o covată mare toată frămîntătura dospéște”, „Bucătea o aluatului la toată covata destul iese și din scîntéia mică mare pojar a să ațița poate”.

Printre numeroasele parimii ale *Istoriei ieroglice* întîlnim și ziceri populare despre mitologicul Noroc ale cărui servicii, mai mult sau mai puțin bune, sînt absolut impredictibile pentru oricine: „Norocul și pre porcariu, și pre olariu tot cu o orbime caută”, „Celea ce Norocul face, nici mintea, nici socoteala a desface poate”, „Norocul nu împarte cu oborocul, ce unora varsă, iar altora nici pică”; uneori însă „darul Norocului în para focului” poate fi aruncat.

Iar într-o adresare a Inorogului către Corb (spre sfîrșitul „părții a dzecea” a *Istoriei*...) este inclusă imaginea populară, astăzi necunoscută folclorului mitologic, a personajului Noroc: „o, Coarbe, [...] precum *din bătrîni am audzit*, [Norocul] numai aripi să fie avînd dzic, iară nu și picioare, și pe de asupra capului zburînd, după cel norocit urmadză, iar de tot pe dînsul a să pune nici va, nici de ar vrea, în ce să să sprijinească [nu] are” [5, p. 340].*

Parimii autentice incluse neschimbat în *Hronicul vechimei* [...]: „Gura care singură pre sine să laudă, pute”, „Plata păcatului – ca despletitura ciorapului”, „Cîtu-i negrul supt unghé”, „Le-au eșit pe nas”, „Să leagă ca orbul de gard”, „Minciună cu coarne”; și cu forma schimbată: „Ce ție a-ți fi nu voiești, altuia să nu faci”, „Grîul din neghină să aliagă”, „Pentru grîu – neghina să amestece”, „Cu măsura carea au măsurat, măsurîndu-(i)-se”, „I s-au făcut și lui ce i-au plăcut altuia să facă”, „Atocma cu pămîntul făcîndu-le”; în *Sistemul* [...] religiei muhammedane, formulat latinește, un proverb românesc, propriu și altor popoare balcanice: „Corb la corb niciodată nu-și scoate ochii”.

În prima lucrare cantemireană (scrisă în limba greacă) – *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea* [...] personajul Înțeleptul, dialogînd cu Lumea (alt personaj), la un moment dat zice acesteia că raționamentul ei despre treptele de vîrstă ale omului „să potrivește cu un cuvînt ce să dzice că *peștele în baltă fiind, îl vinzi*”; este folosit un proverb românesc puțin cunoscut în zilele noastre, însă echivalent parimiilor: „Vinde pe murgul în tîrg și el e în crîng” [12, vol. IX, p. 636], „Vinde pielea lupului, și lupu în pădure” [idem]. În epistola-dedicație către fratele său Antioh, atunci domn al Moldovei, citim (în aceeași lucrare) un proverb folcloric în formă refăcută, ca „de un filozof oarecarele”: „Gura carea singură pre sine să laudă să fie puînd” (ca formă autentic-populară este în *Hronicul vechimei* [...], vezi mai sus).

Din romanul vieții tatălui său, scris de Dimitrie Cantemir în latină, transpare într-un loc proverbul românesc „Cine vrea să ucidă doi iepuri dintr-o lovitură, nu prinde nici unul”, tradus latinește drept: „Qui unico ictu duos occidere vult lepores, ambobus privari” [6, p. 83]; tot acolo, pe alte pagini – expresiile idiomatice: „spre pieirea sa,

* Mai pe larg, despre tratarea cantemireană a Norocului, am scris în articolul *Dimitrie Cantemir: Norocul ca divinitate*, publicat în „Timpul” (Chișinău), 2003, 24 oct., p. 15.

acela a golit paharul plin de mînia dumnezeiască” („quousque poculum divinae irae impletum in suam perniciem ebibit”) și „dacă i s-ar ivi prilejul, nu va sta pe gînduri să-i înece pe toți într-o picătură de apă” („si illis occasio daretur, omnes illos in aquae guttula submergendos non dubitaturum”) [6, p. 115, 117 și 136, 137].

Nu cunoaștem astăzi expresia populară idiomatice „a-și arde opaițul în zadar”, însă nu excludem existența acesteia în vremea lui Cantemir; în manuscrisele savantului, de prin 1714, *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei*, folosind asemenea expresie în latină, autorul blamează presupusa origine italiană a limbii române: „unii [...] susțin că limba românească nu s-ar fi tras din maica latină, ci din fiica ei, italiana [...]. Dar ei își ard opaițul în van (in cassum oleum perdere)”.

În afară de mostrele paremiologice semnalate, Dimitrie Cantemir, pentru profilarea multiaspectuală a personajelor romanului-pamflet *Istoria ieroglifică*, recurge la diverse forme de calambur – jocul de cuvinte paronimic și frămîntarea de limbă, procedee poetice proprii, în primul rînd, creației populare orale.

O promisiune pentru personajul Rîsul și caracteristica preocupărilor acestuia sînt puse în relație cu expresia „de rîs” avînd în vedere ceva fără de valoare: „Iară Rîsului adevărat lucru de rîs îi giuruiră” și, ridicol: „Rîsul de rîs sfaturi [...] varsă”, „Dulăul-cel-Bătrîn [...] răspunsă: – Bine ne dzici, o Rîs de rîs”.

O anumită manifestare a personajului Vidra este corelată cu numirea paronimică a recipientului pentru lichide, ca de vreo 10 litri, „vadra”: „Vidra nu cu picătura, ce cu vadra în vasul înțelepciunii veninul nebuniei ș-au vărsat”.

Autorul procedează la apropierea substantivelor „dare” (datorie) și „dar” (plocon), scriind: a da „nu supt numele dării, ce supt chipul darului”. Alt joc de cuvinte observăm în apropierea adjectivului *duhnesc* (o creație de autor, probabil) și substantivul *duh*: „Cu acest feliu [...] de duhnescă putere, Vulturul – leu și Leul – vultur, duhul vulturelui în Leu și al leului în Vultur, fără de nici o deosebire cele din afară mădular”; de la substantivul „șoarece” a format verbul „a șorecăi” cu înțeles de a vîna șoareci: „o miță sălbatecă [...] prin spini șorecînd, sunetul îmbletului șoarecelui la urechi îi vini”.

Cu scopul ironizării cît mai distructive a partidei Corbilor, permanent atacată în *Istorie...*, autorul pamfletului literar a recurs și la o probă de calambur livresc elevat, ca: „și așa din *Corbi* scoțind *καρπα* [litera inițială, grecească] rămîn hiriși [de facto] *orbi*”, de parcă însuși numele *Corb* ar predispuce la rele pe întuneric.

În stilul frămîntării de limbă (de cuvinte) și aforistic este expusă o situație puțin obișnuită: „Avînd de nu va avea, neavînd de va avea”. Prin frămîntări de cuvinte sînt caracterizate personajele cu porecle animaliere Delfinul / Dulful și Hamleonul. Cel cu nume de mamifer marin, Delfinul este „porc peștit și pește porcit”: „Corăbiierul dzisă: – Bre, hei, porc peștit și pește porcit, Dulfe”; cel cu nume de reptilă arboricolă și insectivoră, Cameleonul, în rol de personaj literar, e „jiganie dobitocită și dobitoc jigăniit”, astfel fiind numit de Inorog: „De unde te luași, jiganie dobitocită și dobitoc jigăniit?”.

Doă perechi de frămîntări de cuvinte în o singură frază retoric-interogativă: „unde Leul vulturêște și Vulturul leuește, Prepelița ce va epuri și Epurele ce va prepeliți?”; și un colier de asemenea bijuterii verbale (cu „dormire fără dormire să dormitedze”, „sommn fără sommn să somnedze”, „batgiocură de batgiocurit” ș.a.) într-un mic pasaj: „Hameleonul, de la Șoim eșind, dormire fără dormire să dormitedze și sommn fără sommn să somnedze, la stratul culcușului său să dusă. (O, mai bine în veci să fie murit, decît dormire ca aceasta să fie dormit! O, mai bine mort să să fie sculat, decît sommn ca acesta să fie somnat! [...] O, batgiocură de batgiocurit și ocară de ocarît!)” [Exemplele calamburistice le-am extras din ediția de la Chișinău, 1973, a *Istoriei ieroglifice*].

Un joc de cuvinte avem și în *Hronicul vechimei* [...], unde este folosit, satiric, pentru cuvântul „hronicarii”, zicerea ilariantă „hloricarii”, autorul operei explicînd: „cuvînt schimosit spre bătaie de joc pentru *cronicar mincinos*” [9, p. 150 și 874].

Cu mare dragoste pentru plaiul natal și datinile acestuia, înstrăinatul de patrie Dimitrie Cantemir – istoric, geograf, economist, filozof, etnolog, filolog, scriitor, muzicolog, vorbitor de limbi străine – a elucidat, ca nimeni altul pînă la dînsul, esența romanică a poporului său. Dovada supremă în acest sens, considera la 1723 Cantemir, este limba strămoșească de origine latină în care comunică întreaga etnie românescă; spre această concluzie converg numeroasele argumente, inclusiv cele etnofolclorice, ale doctului autor în diversele sale scrieri, concluzie pe care o aflăm reliefat expusă în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, unde susține că este în firea lucrurilor ca romanii, după învingerea în cîteva războaie grele a dacilor, să fie „strămoșii românilor, carii și astăzi în părțile Dachiei [de odinioară] lăcuitori să află, adevă moldovenii, muntenii, maramorășenii, românii de peste Dunăre” [9, p. 153]. Și pentru ca „toate aceste năroade, dintr-aceiași romani [...] să fie, [...] limba și graiul [...] mărturisesc” [idem] – își încheia deducția Dimitrie Cantemir, testamentar am zice, 285 de ani în urmă, cînd revenise, înainte de clipa morții, asupra acestui *Hronic*....

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. M. Eminescu, *Opere, IX: Istorice. Traduceri, studii, transcrieri, excerpte*, ediție de Aurica Rusu, București, 2000.
2. Dimitrie Cantemir, *Istoria imperiului otoman, creșterea și scăderea lui* [incluzînd și *Viața lui Dimitrie Cantemir, fost domn al Moldovei* de N. Tindal], traducere de I. Hodoș, București, 1876.
3. Vasile Coroban, *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*, Chișinău, 2003.
4. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* [traducere de Petre Pandrea după ediția germană din 1771], Chișinău, 1992.
5. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere din latină a manuscrisului *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae (Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei)* de G. Guțu, București, 1973.
6. Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir* [traducere din latină de Radu Albala după *Vita Constantini Cantemyrii*], București, 1973.
7. Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală. Mituri, divinități, religii*, București, 1995.
8. Demetrii Cantemirii / Dimitrie Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, Ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, București, 2006.
9. Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ediție de Gr. G. Tocilescu, București, 1901.
10. Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, IX/1, Ediție de Dan Slușanschi, București, 1983.
11. Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, Ediție de I. C. Vartician, Chișinău, 1973.
12. Iuliu A. Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia. Proverbe, zicători, povățuiri, cuvinte adevărate, asemănări, idiotisme și cimilituri*, Ediție în zece volume, București, 1895-1903.